

Pastyik László

∴ magiszter, bibliográfus, irodalomtörténész, nyugdíjas

∴ pastyik.ilona@gmail.com

BÁCSKAI ÉS BÁNSÁGI PROTESTÁNS TÖRTÉNETÍRÓ PAPOK A 19. SZÁZADBAN

History-writing Protestant priests of Bácska and Bánság

Protestantski sveštenici, koji su zabeležili istoriju Bačke i Banata

Délvidék protestáns (lutheránus és kálvinista) egyházi szervezete a 18. században keletkezett. A Duna, Tisza, Dráva, Száva folyó vidékén ekkor magyarok, németek és szlovákok alakították meg egyházközösségeiket. Egy évszázad elmúltával, a millennium körüli években jeles papok (Belohorszky Gábor, Koch József, Steltzer Frigyes, Bierbrunner Gusztáv, Kernúch K. Adolf Gusztáv) írták le ezt az újabb kori népi és egyházi honfoglalást. A reformáció ötszázadik évfordulója alkalmából nekik kívánunk emléket állítani, másrészt serkenteni szeretnénk a további helytörténeti és életrajzi kutatásokat. A németországi, magyarországi, szlovákiai és szerbiai történészek régebbi és újabb kutatási eredményeit egy átfogó munkának kellene összefoglalnia.

Kulcsszavak: impériumváltás, protestáns, telepítés, lutheránusok, kálvinisták, Belohorszky Gábor, Koch József, Steltzer Frigyes, Bierbrunner Gusztáv, Kernúch K. Adolf Gusztáv

*„Egyik nemzetség elmegyén és a másik előző:
jöllehet a föld mindörökké megmarad.”*
(Préd. 1. 4.)

A Kárpát-medence déli része fokozatosan szabadult fel a török járom alól a 17. század végén és a 18. század elején. A nagy impériumváltást hatalmas népmozgás követte. Északról délre magyarok, németek, szlovákok költöztek spontánul és szervezeten, hogy új otthonokat, gazdasági, vallási és kulturális feltételeket teremtsenek maguknak. A török kivonulása után erre a kiüresedett területre délről is intenzív volt a bevándorlás: szerbek, horvátok, bolgárok, görögök és más balkáni néptörödékek is letelepedtek az

elnéptelenedett térségben. Ekkor alakultak meg a katonai őrvidekek, amelyek helyüket, területüket változtatták, de jellegüket nem.

A bécsi udvari kamara főleg a németek telepítését irányította és szervezte meg. A katolikusok Mária Terézia, a protestánsok II. József uralkodása idején érkeztek új lakóhelyükre. A lutheránus és kálvinista németek és szlovákok a türelmi rendeletet követően alapították meg bácskai és bánági településeiket. Az új falvak és községek a 18. század 80-as éveiben alakultak ki. Bácskában a megyerendszer volt a hatályos politikai szervezési forma, a Bánságban viszont a 18. és a 19. század folyamán váltakozott a központi bécsi és a megyei irányítás. Az egyházközségek életét az egységes magyarországi (lutheránus és kálvinista) egyházak irányították oly módon, hogy ezeken a déli területeken is egyházmegyéket szerveztek a hívek lelki, anyagi, iskolai gondozása érdekében.

A lutheránusoknak és a kálvinistáknak Bácskában és Bánátban is volt egy-egy egyházmegyéjük. A horvátországi lutheránus egyházi szervezet az önkényuralom alatti sikertelen kezdeményezés után csak a 20. században alakult meg. A Bács-Bodrog vármegyei németek, szlovákok és töredék magyarok (zömmel Bácsújfaluban és Pivnicén éltek), valamint a Szerém vármegyei és a péterváradi katonai parancsnokság alá tartozó határőrvideken élő német és szlovák hittársaik szakrális, oktatási és kulturális életét a Bács-Szerémi evangélikus egyházmegye vezetői felügyelték és irányították. A másik protestáns egyházigazgatási testület a Békési-Bánati egyházmegye volt. Ebben a vallási közösségben is zömmel németek, kisebb arányban szlovákok, a nagyobb városokban, Temesváron és Nagybecskerekben maroknyi evangélikus magyar is élt. Ez utóbbi csoportot köztisztviselők alkották.

A kálvinisták a tárgyalt időszakban a Bácskai református egyházmegyében és a Békési-Bánági egyházmegyében éltek. A bácskaiak a türelmi pátens után telepedtek le Pacséron, Ómoravicán, Feketicsen és Piroson. Az újvidéki egyházközség a belső bácskai és külső bevándorlás következtében jött létre, és 1829-ben szerveződött véglegesen parókiává.

A felsorolt egyházi szervezeti alakulatok Trianon után széthullottak, és a 20. század 20-as éveiben az utódállamokban létrejött új egyházakba tagolódtak.

A 18. században a Bácskában korán megtörtént az itt megtelepedett protestáns németiség önreflexiója. Felmerült a gondolat, hogy mik a régi és az új haza előnyei. A letelepedés után mindössze negyven évvel Johann Eimann (1764–1847), aki a korai bácskai német értelmiség kiemelkedő képviselője volt, ilyen mérleget vont meg: „Persze ég és föld Danteshof és az itteni viszonyok, de az itt megszerezhető dolgokat a hallatlanul sok robot megkeseríti – minden édességnek kell, hogy keserősége is legyen, mondja a közmondás. Egyébként itt nagyon szabadon él az ember” (FATA 2015: 206).

Az idézett sorok szerzője nem volt tipikus kivándorló, akit a szükség hajt idegenbe. Otthon, az óhazában gimnáziumot végzett, és szándékában állt, hogy továbbtanul, de apja halála megakadályozta ebben. Az új hazában a kamarai adminisztrációban kapott alkalmazást, majd tanítóként működött, és végül Újszivacon jegyzősködött. Eimann az óhazában mennonita volt. Ez a 16. században keletkezett holland alapítású felekezet az újrakereszteletést gyakorolta. Bácskában át kellett térnie a református hitre. Könyvében, amely a *Der deutsche Kolonist* címet viseli, és amely a bácskai német helytörténetírás alapműve, a következőket írta: „Vallási ügyekben még a legkisebb mértékben sem háborítják az embert. Akinek ünnepnapja van, ünnepel, akinek nincs – az dolgozik” (FATA 2015: 206).

A 67-es kiegészítés és a millennium közötti évtizedekben volt a 100. évfordulója a Bácskában és Bánságban élő protestáns népesség letelepedésének. Ekkor már az egyházi szervezési formák is több évtizedes történettel rendelkeztek. Megteremtődtek a feltételek arra, hogy az itt kialakult népi, vallási, művelődési életet az erre hivatott és képzett személyek feldolgozzák a történetírás módszereinek az eszközeivel. Magyarországon a kiegészítés után több tudományos tömörülés alakult meg, mint például a Történelmi Társulat is. A Délvidéken Temesváron és Zomborban jött létre megyei történelmi társaság. A Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat 1883. május 11-én alakult meg Zomborban. Az ünnepélyes aktust többéves cikkezés előzte meg a megyei lapokban. A kezdeményezés szellemi atyja Margalits Ede (1849–1940) volt, akit a társulat titkárának választottak, és megbízták az évkönyvek szerkesztésével is. A kétszáz tagú zombori tudós tömörülésnek Steltzer Frigyes választmányi, Koch József pedig működő tagja volt.

Mindenekelőtt Belohorszky Gáborról (1836–1922) kell szólni, aki nem volt ugyan tagja a zombori társulatnak, de ő volt az úttörő a történetírásban, újvidéki tiszteletesként ő írta meg elsőként a város történetét német nyelven. A *Die königliche Freistadt Neusatz* című munkájában részletesen tárgyalja a lutheránus gyülekezet keletkezését és vallási életét. Művének egyik terjedelmes fejezete az újvidéki lutheránus templom építésének kronológiája. Belohorszky Gábor evangélikus lelkész, később esperes Tót-Prónán született papi családban. Tanulmányait Modorban kezdte, és Pozsonyban végezte, ahol a teológián abszolválta 1857-ben. Ettől kezdve szülőhelyén nevelősködött, apja mellett segédlelkészkedett, majd a bécsi protestáns teológiai fakultáson folytatta tanulmányait. 1859-ben a Krassó megyei Lugosra hívták meg lelkésznek. 1864 májusáig szolgált ott. Újvidéken 47 évig tartózkodott, előbb mint lelkész, később esperesként is. 1873-ban megválasztották főesperesnek, és ezt a tisztséget egészen nyugdíjazásáig, 1911-ig ellátta. Több egyházi lapnak volt munkatársa, cikkeket szlovák és német nyelven írt, de

szerb nyelven is közzétett publicisztikai írásokat. Vallási témájú könyvei németül, szlovákul és magyarul jelentek meg. Legjelentősebb történelmi munkájával, a *Neusatzcal*, néhány évvel megelőzte Érdújhelyi Menyhért Újvidékről írt városmonográfiáját. Belohorszky Gábort szlovák nemzetársaai magyarbarátnak tartották, mert az egyházi életben fontos szerepet szánt a magyar nyelvnek, és a város magyar közművelődési egyesületeiben is szerepet vállalt. Emlékét az új egyházi szervezetek ma már nem ápolják, sírja elhanyagoltan árválkodik az újvidéki Futaki úti lutheránus temetőben, pedig a nevéhez fűződik a ma is működő újvidéki lutheránus püspöki templom építése, valamint közreműködött abban a szervezőmunkában is, hogy Horvátországban a 20. század elején evangélikus egyházmegye alakuljon. Ez Trianonig létezett.

A dél-bácskai Kiszács községben csaknem két évtizedig lelkészkedett Steltzer Frigyes (1839–1906). Ő is több nyelven és sokat publikáló tudós pap volt. A Zombori Történelmi Társulat alapítói közé tartozott. Születési helyének kérdésében nem egyeznek meg a lexikoni adatok. Kalapis Zoltán, az újabb kori helytörténetírás jeles művelője Kiszácsot (KALAPIS 2002), egy korabeli forrás pedig a Nyitra megyei Hollicsot említi szülőhelyeként (BIERBRUNNER 1902: 106). Felsőbb tanulmányait Pozsonyban, Sopronban és Bécsben végezte. Tanulmányai befejezése után Bácskába került, rövid ideig nevelősködött, majd 1862-ben Cservenkán káplán lett. Két év után kis ideig a verbászi algimnáziumban volt tanár. 1865-ben Kiszácsra hívták meg lelkésznek. Az egyházközséget másfél évtizedig erélyesen vezette, és sokoldalúan fejlesztette. Publicisztikai írásaiban támadta egyháza felsőbb vezetését: dr. Szeberényi Gusztáv püspököt és Belohorszky Gábor esperest pánszlávizmusuk miatt bírálta, de vitáiraiban a korruptnak tartott megyei vezetőket sem kímélte. Vitriolos politikai pamfletjei miatt az egyházi és a világi hatóság is pert indított ellene. Az egyház felfüggesztette papi tisztségéből, a megye bírónre ítélte rágalmazás miatt, ám a börtönbüntetés elől elmenekült. Ezután Párizsban élt, és összehasonlító filológiával foglalkozott.

Steltzer Frigyesnek a Bácskával foglalkozó történelmi művei közül legjelentősebb a *Kiszács története* című, amely a község adatait Mátyás király idejétől a maga koráig foglalja össze. A helytörténeti kismonográfia korának színvonalán állt. Német nyelven írt nagyobb terjedelmű munkájában, a *Geschichte der Bácska* című könyvében Bácska történetével foglalkozik. Az őstörténeti adatok ismertetése után a középkori Bács és Bodrog vármegegyéknek a mohácsi vészig tartó időszakát foglalja össze. Külön fejezetben tárgyalja a törökvilág, a Bácska felszabadulása, a katonai örvidék és a megye legújabb korszakát. A megyei helytörténeti írások közül tömörségével tűnik ki ez a könyvecske. Nagy kár – állapítja meg Kalapis Zoltán –, hogy

Steltzer Frigyesnek temperamentuma és politikai harcai miatt távoznia kellett Bácskából, és emiatt megszűnt termékeny és alapos helytörténeti munkássága (KALAPIS 2002). Ennek az utókor látja kárát.

A zombori történelmi társulat érdemes tagja volt Koch József (1854–1905). Verbászon született, és a közeli Kiskéren lelkészkedett. A gimnáziumot Újverbászon és Szarvason végezte, a teológiát Eperjesen és Bécsben hallgatta. 1879-ben Lőcsén nevelő, majd ugyanebben az évben megválasztották lelképásztornak Kiskérre. Irodalmi munkásságát német és magyar nyelven fejtette ki. Szolgálati helyének, Kiskérnek a történetét füzetnyi terjedelmű műben jelentette meg *Geschichte von Kiskér* címen. Ez a tanulmány a helytörténeti adatokon kívül az egyházközség fontosabb eseményeit is feldolgozta. A Dudás Gyula szerkesztette kétkötetes monográfiába két fejezetet írt: *A vízlecsapoló társulatok és Az ágostai hitvallású evangélikusok* címmel. Ez utóbbi dolgozata a délvidéki lutheránus németiség hitéletének a dokumentálása, és ma sem kerülhetik meg a kutatók ebben a témakörben.

A Bánság szülötte volt, és itt lelkészkedett Kernúch K. Adolf Gusztáv (1845–1901). A Temes megyei Vukovánszületett, apja ebben a faluban volt pap. A gimnáziumot Szarvason végezte, teológiát Pozsonyban hallgatott, és a jénai egyetemet is látogatta. 1868-ban antalfalvi lelkésznek szentelték fel. 1870-ben Szarvason káplán, 1871-ben sándorfalvi lelkésznek választották meg. Egyháztörténeti íróként alkotott maradandót, ma is haszonnal forgathatók a művei. *A bánáti ágost. hitv. evang. esperesség monográfiája* című munkája, amely egyébként könyvészeti ritkaság, két nagy fejezetben tárgyalja a bánági protestantizmus történetét. Az általános részben három szakaszra osztja az 1526-tól 1886-ig terjedő egyháztörténeti eseményeket. Az 1526 és 1782 közötti időszak a korai és a török kori protestantizmussal kapcsolatos adatokat tárgyalja, az 1782-től 1835-ig terjedő időszakot felölelő második rész a telepítéseket és az egyházi hierarchia kialakulását mutatja be. A harmadik rész az önálló bánáti esperesség és az egyházmegyei hatóságok működésének 1836 és 1886 közötti évtizedeit dolgozza fel. A könyv második fejezete, amely a *Különös rész* címet viseli, az egyes egyházközségek külön történetét dolgozza fel ábécérendben, Antalfalvától Vukováig 33 evangélikus közösség adatait örökíti meg. Kernúch K. Adolf Gusztáv szlovák származása ellenére kitűnő magyar nyelven írta meg monográfiáját. Irodalmi műveltsége is bámulatos volt, ugyanis az alfejezeteket mottóval kezdte, ezeket a mottókat bibliai idézetekből, klasszikus művekből, valamint korának világ- és magyar irodalmi alkotásaiból vette. Az ő példáján elképzelhető, hogy milyen kiváló gimnáziumokban és lelkészképző intézményekben tanították az ifjúságot a történelmi Magyarországon.

A Délvidék másik evangélikus egyháztörténeti monográfiáját Bierbrunner Gusztáv (1835–1907) írta meg. Nagyszentmiklóson született, ebben a nagyszentmiklósi kincselet okán világhírűvé vált torontáli mezővárosban, ahol apja evangélikus lelkészként szolgált. Négy évig szolgadiákként a nagybecskereki, egy évig a temesvári piarista gimnáziumban tanult német nyelven, a többi felsőbb osztályt Sopronban végezte. Ebben a német városban tanult meg magyarul. A budapesti teológián három évet töltött. Ezen a fakultáson elsajátította a szlovák nyelvet. Megjárta a berlini egyetemet is. Először a pesti német gyülekezet káplánja lett (1863), majd 1867-ben meghívták lelkésznek a délvidéki Ókérre. Cikkei, tanulmányai 1873-tól jelentek meg egyházi lapokban. Kora vezető politikai orgánumban, a *Pesti Hírlap*ban is publikált, főleg liberális vallásügyi cikkeket. Művei közül feltétlenül meg kell említeni az *Új Magyar Athenas* életrajzi lexikont, amelyet Sz. Kiss Károllyal és Kálmán Farkassal együtt írt és szerkesztett. Egyháztörténeti munkája a 20. század elején jelent meg *A Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye monográfiája* címen. Ebben a művében olyan adatokat hagyományozott az utókorra, amelyeknek forrásai a 20. század katalizmaiban, a Trianon utáni években és az 1944/1945-ben bekövetkezett tragikus eseményekben megsemmisültek. Így az egyháztörténészek újabb nemzedékeinek csak az ebben a monográfiában fellelhető adatok szolgálhatnak forrásul. Bierbrunner Gusztáv könyve az egyházmegye történetén kívül az egyes egyházközségek életét is feldolgozta, és kimerítően bemutatja az újverbázi algimnázium történetét, tehát nemcsak egyháztörténetet hagyott az utókorra, hanem iskolatörténetet is. A négy részből álló mű utolsó fejezete, amely *A Bács-szerémi ág. hitv. egyházmegyének különválása* címet viseli, a horvátországi új egyházmegye létrejöttéről és dokumentumairól ad pontos eligazítást. A horvát egyházmegye, amelynek megalapításában Belohorszky Gábor újvidéki esperes is nagy szerepet játszott, nagyobbrészt az egykori határőrvidéki szlovák és német egyházközségekből jött létre.

Végezetül megállapítható, hogy a 19. században a bácskai és bánági mezővárosokban, de kisebb településeken is jól képzett protestáns lelkészek gondoskodtak a hívekről. A magyarországi teológusképző intézményeken kívül Németországban is tanultak, így megismerkedtek az akkor időszerű vallási törekvésekkel is. A közép- és felső iskolákban alapos történelmi ismereteket kaptak. A többnyelvűség (magyar, német, szlovák) adva volt számukra a család vagy a környezet által. A latin nyelv ismerete hivatásuk és koruk követelménye volt. Így nem véletlen, hogy a jó íráskészséggel rendelkező papok történetírással is foglalkoztak. Néhányukról vázlatosan emlékeztünk meg.

IRODALOM

- BELOHORSZKY Gábor/Gábor 1886. *Die königliche Freistadt Neusatz*. Neusatz
- BIERBRUNNER Gusztáv 1902. *A Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye monográfiája*. Újvidék
- BIERBRUNNER Gusztáv 1909. Az ág. hitv. egyház. In: *Bács-Bodrog vármegye. II. Magyarország Vármegyéi és Városai*. Budapest
- EIMANN Johann 1965. *Der Deutsche Kolonist*. München. – új kiadás
- FATA Márta 2015. *Aethas* 1. szám, 197–212.
- KALAPIS Zoltán 2002. *Életrajzi kalauz I–III*. Újvidék
- KERNÚCH K. Adolf Gusztáv 1886. *A bánáti ágost. hitv. evang. esperesség monográfiája*. Temesvárott
- KOCH József 1882. *Geschichte von Kiskér*. Neusatz
- KOCH József 1896. Az ágost. hitv. evangélikusok. In: *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája. II.* 240–250.
- STELTZER Friedrich/Frigyes 1883. *Geschichte der Bácska*. Neusatz
- STELTZER Friedrich/Frigyes 1883. Kiszács története. In: *Bács-Bodrogh vármegyei történelmi társulat évkönyve*. I. füzet 20–25.

History-writing Protestant priests of Bácska and Bánság

Protestant churches (Lutheran and Calvinist) were established in the South-Pannonian Basin (Délvidék) in the 18th century. At the time, Hungarians, Germans and Slovaks living in the region of the Danube, Tisza, Drava and Sava rivers formed their parishes. Around the turn of the century, notable clerics (Gábor Belohorszky, József Koch, Frigyes Steltzer, Gusztáv Bierbrunner, Adolf Kernúch K.) recorded the ecclesiastic and historical conquest of the people settling in the area. This study commemorates these clergymen on the occasion of the 500-year anniversary of the Reformation and also encourages further research on the topic. The authors point out the necessity of comprising a comprehensive study based on previous research which were carried out by historians from Germany, Hungary, Slovakia and Serbia.

Key words: regime change, Protestant, settlement, Lutherans, Calvinists, Gábor Belohorszky, József Koch, Frigyes Steltzer, Gusztáv Bierbrunner, Adolf Kernúch K.

Protestantski sveštenici, koji su zabeležili istoriju Bačke i Banata

Protestantske crkve (Luteranska i Kalvinistička) su osnovana na južnom delu Panonske nizije u 18. veku. U to vreme Mađari, Nemci i Slovaci, koji su živeli u regiji Dunava, Tise, Save i Drave su osnovali svoje parohije. Belohorski Gabor, Koh Jožef, Štelcer Friđeš, Bierbruner Gustav i Kernuh Adolf su bili neki od istaknutih sveštenika, koji su zapisali istoriju crkve na ovom području. Ovaj rad pro-

slavlja petstogodišnjicu Reformacije i ukazuje na potrebu daljih istraživanja na temu istorije Protestantske crkve na ovom području. Autori ističu potrebu za sastavljanje sveobuhvatne studije, koja bi objedinila rezultate prethodnih istraživanja nemačkih, mađarskih, slovačkih i srpskih istoričara.

Ključne reči: promena vlasti, Protestantska crkva, Luteranska crkva, Calvinisti, Belohorski Gabor, Koh Jožef, Štelcer Friđeš, Birbruner Gustav i Kernuh Adolf

Beérkezés időpontja: 2017. 12. 01.

Elfogadás időpontja: 2017. 12. 15.